

“ƏSLİ-KƏRƏM” DASTANININ QƏDİM QAYNAĞI

Dastan mətni yaşından və məzmunundan asılı olmayaraq, öz sturuktrunda mifi yaşatmaqda davam edir. Mif bir alt qat kimi dastanın poetik qurumunun müxtəlif səviyyələrində, obrazlar sistemində mövcuddur. Dastan müasirləşdikcə mifoloji motivləri bərpa etmək, görmək çətinləşir. Məsələn, klassik qəhrəmanlıq eposu olan “Dədə Qorqud kitabı”nda mifoloji motivlər nisbətən aydın müşahidə edilir. Onun davamı olan “Koroğlu” eposunda mifoloji motivlər daha real cizgilər kəsb etmişdir. Eyni sözü məhəbbət dastanlarımızın barəsində də demək olar. Bunlar, məzmunundan bəlli olduğu kimi, iki gəncin məhəbbətindən bəhs edir. Xüsusilə nəzərə aldıqda ki, məhəbbət dastanlarımızın məzmunu təsəvvüfi-irfani ideyaların təsirinə məruz qalıb, bu halda mifoloji motivləri bərpa etmək daha da çətinləşir. Ancaq bununla bərabər, məhəbbət dastanlarının sturukturunda elə motivlər vardır ki, onlar son dərəcə arxaik görüşlərdən soraq verir.

Nəzəri-mifoloji ədəbiyyatdan bəlli olduğu kimi, eposlar öz mənşəyini mifdən götürür (1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10 və s.). Bu məsələni biz xüsusi bir monoqrafiyada da araşdırmışıq (11). Ancaq bununla bərabər, fikir verməli məqamlar çoxdur. Bu xüsusda biz diqqəti “Əsli və Kərəm” dastanına yönəltmək istəyirik.

“Əsli və Kərəm” istər təsnifat, istərsə də forma-məzmun gözəlliyi baxımından klassik məhəbbət dastanıdır. O bir məhəbbət dastanı olaraq, məzmunu, süjeti, motivləri, janr-kompozisiya strukturu, lirik şeirləri və s. görə son dərəcə gözəl bir sənət abidəsidir. Azərbaycan aşıqları uzun əsrlər boyu bu gözəl əsəri ifa etmiş, milli dinləyicinin zövqünü oxşamışlar.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son zamanlar iyərəc xislətli, xain qonşularımızın xəyanəti bu dastanın da üzərinə bir qədər kölgə salmışdır. Dastanda Əslinin erməni keşişinin qızı olması

aşıqlarımızı və dinləyicilərimizi, bir növ, dastandan soyutmuşdur. Mətbuatda, elmi əsərlərdə bununla bağlı müxtəlif baxışlara rast gəlmək mümkündür. Bir növ, dastanı “xilas etmək” üçün Əslinin erməni qızı olmadığı haqda sübuta çalışılır, yaxud onun erməniliyinin simasında dastanın təsəvvüfi-irfani kodu təhrif edilir və s. Biz, əlbəttə, bu məsələlərdən geniş danışmaq imkanında deyilik. Çünki mövzumuz birbaşa bu deyil. Ancaq demək istəyirik ki, dastana münasibətdə epos poetikasının qanunuyğunluqları, məhəbbət dastanlarının semantik strukturu, epik mətn kimi “Əsli-Kərəm” dastanının süjet qurumunun özünəməxsusluğu, dastanın ideya mahiyyətinə çıxarılmış epik mənənin ümumi bəşəriliyi və s. nəzərə alınmır. Əslində burada bəhs etmək istədiyimiz mövzu da dolayısı olaraq “Əsli və Kərəm” dastanının klassik və müasir dastançılığımızdakı möhtəşəm rolunun təsadüfi olmadığını əsaslandırmağa qulluq edir.

“Əsli və Kərəm” dastanını digər məhəbbət dastanlarımızdan fərqləndirən bir keyfiyyət də onda mifoloji motivlərin qorunub qalmasıdır. Belə ki, o, Əslini axtara-axtara dağla, su ilə, ağaqla, meşə ilə xəbərləşir. Bəri başdan bildiririk ki, bu xəbərləşmə heç də lirik-poetik səciyyə daşmır. Lirikizm nəinki xəbərləşməyə aid olan şeirlərdə, eləcə də dastandakı bütün şerlərdə hakim poetik keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir. Xəbərləşmənin lirik-poetik motiv yox, mifoloji motiv olmasını onun “dialoq” səciyyəsi sübut edir. Bu “dialoq” əski mətnlərdə olduğu kimi, sözlü və hərəkətli dialoqdur. Dastanda oxuyuruq:

“Təzəcə dağın ətəyindən aşmaq istəyirdilər, duman çən bunları elə qapladı ki, yolu itirdilər. Bilmirdilər hara getsinlər. Kərəm gördü, çovğun bunları öldürəcək, dedi:

– Amandı, Sofi qardaş, mənə sazımı ver. Deyəsən, dağı rəhmə gətirməsəm, burda ölüb, qurda-quşa yem olacağıq. Aldı görək, Kərəm dağa nə dedi:

Sənə deyim, Soltan dağı,
Nə dumandı başın sənini?!
Çiskin tökər, duman çökər,
Heç getməzmi qışın sənini?!

Dörd bir yandan bəst olmusan,
Dərdəmi tək məst olmusan?!
Cümlə dağdan üst olmusan,
Nə ucadı başın sənin?!

Əskik olmaz qarın, yağar,
Buludlar bir-birin qovar,
Sabah günəş sənə doğar,
Cəvahirdi daşın sənin.

Alt yanın bağ ilə bostan,
O bir yanın gül-gülüstan,
Ayırdılar məni dostdan,
Ötər qərib quşun sənin.

Kərəm deyər: öldüm, itdim,
Bu fani dünyadan getdim,
Qocalardan sual etdim,
Kimsə bilməz yaşın sənin.

Kərəm sözün tamama yetirdi. Dağın başındakı duman çəkilib getdi, hər tərəf işıqlandı” (12, s.101-102).

Tədqiqatçıların lirik-epik motiv kimi az diqqət verdikləri bu epizod sırf mifoloji motivdir. Burada insanla dağ arasında “dialoq” var. Ona görə ki:

- Kərəmə görə, qar-çovğunun səbəbi Soltan dağdır. Soltan dağı onlara yol getməyə mane olur;

- Kərəm yolunda davam etmək üçün dağdan icazə almalıdır. Dağ onlara yol verməlidir;

- Kərəm dağı rəhmə gətirməlidir. Bunun üçün o, dağı öyməli, tərif etməlidir;

- Kərəm dağı sazla (musiqi ilə) və sözlə öyür;

- Dağ rəhmə gəlir və onlara yol verir.

Kərəmin dağla bu ünsiyyəti əski qam-şaman mərasimi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, burada qam-şaman mərasimi motiv şəklində özünü saxlayıb. Qam-şamanlar ruhlarla əlaqəyə girməyi

bacaran insanlar olmuşdur. Onlar bütün varlıqların, o cümlədən, dağların ruhu ilə “danışmağı” bacarmışlar. Əsas vasitələri söz (dua) və musiqi (qopuz) imiş. Biz əski şaman kompleksini burada, təbii ki, dəyişmiş şəkildə müşahidə edə bilirik. Kərəm dağın ruhu ilə dialoqa girir, ona söz və musiqi ilə təsir edir və yol getmək üçün icazə alır (maneəni aradan qaldırır). O biri dünyaya ruhların ardı ilə gedən şaman da maneələri müxtəlif üsullarla (söz, musiqi, döyüş və s.) aradan qaldırır.

Bu dediklərimizi Kərəmin Alvız dağı ilə “dialoqu” təsdiq edir.

Dastanda göstərilir ki, Alvız dağı Kərəmlə Sofinin qarşısını kəsir, onları keçib getməyə qoymur. Kərəm sazını çıxarıb dağa qoşma deyir, onu rəhmə gətirir. O andaca dağ ayrılıb onlara yol verir (12, s.135). ümumiyyətlə, Alvız dağının Kərəmin qarşısını kəsməsi birbaşa mifoloji motivdir və yuxarıda dediklərimizi təsdiq edə bilir.

Kərəmin dağla, su ilə, ağacla, meşə ilə “dialoqu” təsadüfi deyil. Birbaşa epik ənənənin özündən gəlir. “Dədə Qorqud kitabı”nda Qazanın yurdla, su ilə, qurdla, köpəklə və çobanla xəbərləşməsinə yada salaq (13, s.44-45). Qazan yurda, suya, qurda, köpəyə, insana (çobana) müraciət etdiyi kimi üz tutur, onlardan yurdunu xəbər alır (bu barədə ayrıca danışdığımız üçün təkrara ehtiyac duymuruq. Bax: 11, s.107-128). “Dədə Qorqud” klassik qəhərmanlıq eposudur. Onda arxaik motivlər güclüdür. Ancaq biz “Əsli və Kərəm” dastanında Qazansayağı xəbərləşmənin başqa detallarına da toxuluruq. Daha doğrusu, dastanda “dialoq-xəbərləşmə” təsadüfi, epizodik səciyyə daşmır; Kərəm dağla, həm də su ilə, ağacla, meşə ilə dialoqa girir hər dəfə biz bu mifoloji-mərasimi motivin daha başqa detalları ilə üzləşirik. Belə ki, Kərəmin Soltan dağı ilə dialoqunda dağ çovğunu dayandıraraq onlara yol verirsə, Alvız dağı yarılib (parçalanıb) onlara yol verir. Su ilə dialoqda isə çay Kərəmlə insan kimi danışır:

“Kərəm üzünü tutdu çaya, dedi:
Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?”

Çay da dilə gəlib belə cavab verdi:

Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına almışdı ata-anasın.
Həm içib, həmi də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi (12, s.122).

Qeyd edək ki, çayın Kərəmə cavab verməsi birbaşa olaraq arxaik-mifoloji mətnlərdən süzülüb gəlmişdir. Kərəmin ağaclarla (sərvlə) "söhbəti" də bu sıraya aiddir:

Dur sərv, dur səndən xəbər sorayım,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?
Gözümün axıtma qanlı yaşları,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?... (12, s.82-83)

Bu "dialogda" da biz incə bir detalla üzləşirik. "Dədə Qorqud kitabı"nda Qazan yurd, su və s. ilə məhz "xəbərləşir". Kərəmin də dağla, çayla, ağaclarla, meşə ilə "dialogunun" məhz xəbərləşmə olmasını onun sərvə xitabən dediyi şeirin birinci misrasındakı "səndən xəbər sorayım" ifadəsi birbaşa təsdiq edir. Bu da bir daha göstərir ki, bunlar sonrakı aşırıq bədiiləşdirməsi (təxəyyülünün məhsulu) yox, ənənə hadisəsidir. O ənənə ki, mifdən, mərasimdən gəlir; "Dədə Qorqud kitabı"nda keçir və məhəbbət dastanlarına daxil olur. Maraqlıdır ki, "Dədə Qorqud kitabı"nda Qazanın xəbərləşdiyi obyektlər "passivdir". Yəni xəbərləşmə diaolq birtərəflidir. Qazan soruşur və bu, bir növ, ritorik səciyyəlidir. Ona nə yurd, nə su, nə qurd, nə köpək cavab vermir, yalnız çoban cavab verir. Çoban insan idi və onun Qazana cavab verməsi gerçək səciyyəyə daşıyır. Ancaq "Əsli və Kərəm"də çay Kərəmə cavab verir. Bu göstərir ki, motiv daha qədimdir. Bunu Kərəmin meşə ilə "dialogu" da təsdiq edir:

Kərəm:

Səndən xəbər alım, ay qara meşə,
Qələmi qüdrətdən çəkilməmiş qoşa.

Bürümüsən dağı, daşı bənövşə,
Mənim əslim buralardan keçdimi?

Meşə:

Yarın saldı səni olmazın qəmə,
Dayanmazmı yaxşı igid bu dəmə?
Günəş kimi qondu mənim sinəmə,
Əsli məndən bir gül aldı da getdi (12, s.121-122).

Bundan bəlli olduğu kimi, Qazandan fərqli olaraq, Kərəmin ünsiyyətdə olduğu təbiət obyektləri onunla dialoqa girir:

- Soltan dağı qar-çovğunu ona yol verir;
- Alvız dağı parçalanıb ona yol verir;
- Çay dilə gəlib ona yol göstərir (yol verir).
- Məşə dilə gəlib ona yol göstərir (yol verir).

Bütün bunlar dastandakı motivin mərasimi-mifoloji səciyyəli olduğunu göstərir. Burada diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, Kərəmin ünsiyyətdə olduğu obyektlər onun yolunun üstündə rast gəldiyi maneələrdir. Arxaik mətnlərdə, nağıllarda biz buna tuş oluruq. Kərəm qam-şaman o biri dünyaya gedən yolu üzərindəki maneələri dəf edir. Qam-şaman o biri dünyaya xəstənin şər ruhlar tərəfindən oğurlanmış ruhunun ardı ilə gedir. Qara Keşiş də Əslini beləcə götürüb qaçır. O, bütün epik səciyyəsi ilə xtonik obrazdır, yəni şər səciyyəli, yeraltı ilə bağlı obrazdır. Bu halda Əsli şamanın ardı ilə yollandığı ruhun epik işarəsi kimi çıxış edir. Bunlar transformasiyalardır. Və onları şərh etmək çox geniş mövzudur.

Deyilənlər göstərir ki, “Əsli və Kərəm” dastanı mifoloji motivlərlə zəngindir. Bu, bir tərəfdən dastanın qədimliyini, zənginliyini göstərsə, o biri tərəfdən onun türk eposu yaradıcılığının klassik ülgüləri əsasında qurulduğunu nümayiş etdirir. Kamil sənət əsəri olan “Əsli və Kərəm” dastanında erməni obrazının iştirakı bu əsərin üzərinə qətiyyənlə kölgə salmır. Xalqımız ermənilərin qara xislətini tarixən görmüş və eposumuz “öz vaxtında” Qara Keşiş obrazı ilə buna “münasibətini bildirmişdir”. Qara Keşiş hər cür rəzalətin, mənfiyyətin, çirkinliyin daşıyıcısıdır. Əsli obrazı da, göründüyü kimi, qara qüvvələr tərəfindən oğurlanmış ruhdur. Bütün bunlar

məsələnin dastanda necə yüksək səviyyədə qoyulduğunu göstərməklə, eyni zamanda türk dastan şüurunun, dastançılıq təfəkkürünün cahanşümul səviyyəsini gösətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ю.М. Лотман, З.Г. Минц. Литература и мифология. «Труды по знаковым системам». Вып. 13, Тарту, 1981.
2. Е.М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса. М., 1963.
3. Е.М. Мелетинский. Поэтика мифа. М., 1976.
4. Б.Н. Путилов. Героический эпос и действительность. Л., 1988.
5. К.Абдуллаев. Gizli Dədə Qorqud. В., 1991.
6. К.Вəliyev. dastan poetikası. В., 1984.
7. А.Н. Веселовский. Историческая поэтика. Л., 1940.
8. М.Сeyidov. azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. В., 1983.
9. М.Н. Тəhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). В., 1972.
10. А.Şükürov. mifologiya. 1-ci kitab. В., 1995.
11. М.Сəfərli. Dastan və mif. В., 2001.
12. Azərbaycan məhəbbət dastanları. В., 1979.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. В., 1988.

Məhərrəm Cəfərli

**“ƏSLİ-KƏRƏM” DASTANININ
QƏDİM QAYNAĞI**

Müəllif sübut etməyə çalışır ki, “Əsli və Kərəm” dastanı mövcüd əlamətləri ilə digər sevgi dastanlarından fərqlənir və özündə mifoloji motivləri əks etdirir. Məqalədə dini motiv olan “xəbərləşmə”yə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin eyni motivlərin müşahidə olunduğu Dədə Qorqudla paralel nəql edilərək, belə nəticə çıxarılır ki, eposdakı hadisələr bilavasitə mifoloji təfəkkürün məhsuludur. Müəllif vurğulayır ki, Əsli və Kərəm dastanı bu cür mifoloji motivlərlə zəngindir və bunlar dastanın qədimliyindən və klassik türk epos yaradıcılığının ənənələrindən xəbər verir.

Maharram Jafarlı

SUMMARY

**ABOUT THE MYTHIC MOTIVES OF THE EPOS
“ASLI AND KEREM”**

In the article the author tries to prove that the epos “Asli and Kerem” has got a feature that differs, it from other our love epos and it keeps safe mythic motives in it. The ritual motive on “informing” being one of those mythic motives is much stood on in the article, the parallels are made between that motive that came out also in “The Book of Dede Gorgud” and comes to the conclusion of his being directly the fruit of mythic thought. The author emphasizes that the epos “Asli and Kerem” is rich of such mythic motives and this informs both of the antiquity of the epos and its forming in the base of classical traditions of Turkish epos creativeness.

Магеррам Джафарлы

РЕЗЮМЕ

**О МИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВАХ ДАСТАНА
«АСЛИ И КЕРЕМ»**

Автор пытается убедить в наличии у дастана «Асли и Керем» признака, отличающего его от других любовных дастанов, а именно в сохранении мифологических мотивов. В статье особое внимание уделяется ритуальному мотиву «хеберлешме». Проводятся параллели с Деде Горгудом, где также наблюдается данный мотив, делается вывод о том что непосредственный продукт мифологического мышления. Автор специально подчёркивает, что мифологического мотивы, дастана свидетельствуют о его древности и связи с классическими традициями тюркского эпического творчества.